

(19)

İMÂM GAZZÂLÎ İLE KOHLBERG'İN AHLÂK TEORİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI Dr. Mehmet Emin KILIÇ

A. GİRİŞ

Ahlâk dediğimiz zaman, akla gelen şey sadece insan davranışlarıdır. İnsanın dışındaki canlıların hareketleri ahlâkî davranış sayılmaz. Hayvanların ahlâkı yoktur, onlar sadece iyi hareketleri yapmaya ve kötü hareketleri yapmamaya şartlandırılabilirler. Ancak insanlar kendilerine öğretilen ahlâk kaideleri üzerinde düşünmek, bunları benimsemek, veya yanlış bulmak yeteneğine sahiptirler. İnsanlar ahlâk kaidelerini kendi iradelerine göre değiştirir veya ortadan kaldıracırlar.²¹¹

Ahlâkın söz konusu olduğu yerde mutlaka, iyi ile kötüyü ayırt edebilecek zihin olgunluğuna erişmiş bir insan vardır. Ama ahlâkî davranışın bir de sosyal yönü bulunuyor. İnsanlar bir arada, yan yana yaşamasalardı ahlâktan da söz edemezdik; çünkü ahlâk insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek için konmuş kaidelerin bir bütünüdür.²¹²

Biz bir insanın davranışlarına bakarak, onlardan genel bir hüküm çıkarıyoruz ve o insan hakkında vardığımız bu genel hükme “şahsiyet” diyoruz. Günlük hayatta sık sık kullandığımız “şahsiyetsiz adam”, “kuvvetli bir şahsiyet sahibi” veya “şahsiyeti bozuk” gibi deyimler aslında hep o kişinin ahlâkî davranışları hakkında verdiğimiz hükümlerdir. Gerçekten bizim ahlâki davranışlarımız, şahsiyetimizin büyük bir kısmını meydana getirmektedir.²¹³

İnsanı bedenî, ruhî ve zihnî yönlerden diğer insanlardan ayıran ve her insanda ayrı ayrı tezâhür eden özelliklerine kişilik, önceki kullanımıyla şahsiyet denilmektedir. Kişiliğin çok yönlü özelliklerinden “ahlâkî” yönüne ise, karakter denilmektedir. Dürüstlük, fedakarlık, cimrilik, hasedlik, diğergamlık vs. gibi karakter örnekleri aynı zamanda ahlâkî davranışların birer göstergeleridir. Her insanın ayrı bir kişiliği olmasına rağmen insanlar; cömertler, cimriler, dürüstler vs. gibi belli-başlı karakteristik özelliklere göre gruplandırılabilirler. Ayrıca karakter kavramı ile karıştırılan huy ve mizaç kavramlarından da bahsedilmesi gerekir. Huy ve mizaç karakterden farklıdır. “karaktersiz insan” denildiği zaman, “ahlâksız insan” akla gelir. Ama; “huysuz insan” denildiğinde ise, daha ziyade “geçimsiz insan” hatırlanır. Çünkü huy ve mizaç kişiliğin duygu ve heyecan yönünü ifade ederler. Meselâ; çabuk kızmak, hareketli veya durgun olmak, inatçılık... vb. durumlar, insanların kişiliklerine göre tezahür eden mizaç özellikleri veya huylarıdır.²¹⁴

Ahlâki özellikleri yansıması açısından “benlik” kavramından bahsetmeyiz. Kendi şahsımız hakkındaki bilgi ve tutumlarımız “benlik” veya “ben” dediğimiz kavramı meydana getirir. İnsanı öbür canlı organizmalardan üstün kılan en önemli noktalardan biri de, işte budur. Biz zekâmızın verdiği kabiliyet ve dilimiz sayesinde kendi şahsımızı objektif bir şekilde, yani dışarıdaki varlıklardan biri imiş gibi görebiliyor ve ona karşı da bazı tutumlara sahip oluyoruz.²¹⁵

²¹¹ Güngör, Erol, Değerler Psikoloji Üzerinde Araştırmalar, Ötüken Yay., İstanbul. 1998, sh. 11,

²¹² Güngör, Erol, a.g.e., sh. 12,

²¹³ Güngör, Erol, a.g.e., sh. 12,

²¹⁴ Öcal, Mustafa, “Din Eğitiminde ve Öğretiminde Metodlar” TDV, yay. Ankara 1991. sh. 50-52,

²¹⁵ Güngör, Erol, a.g.e., sh. 25,

Benliğin büyük ölçüde sosyal bir kaynağı olduğu, yani etrafımızdaki başka insanlarla olan münasebetlerimiz sonucunda doğduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Toplumun ferdi dizginlediği, onu keyfine göre hareket etmekten alıkoyduğu muhakkaktır. Başka türlü olsaydı, dünyada kültür ve medeniyete rastlayamaz, sadece kendi zevki peşinde koşan bencil, hattâ canavar insanlar görürdük. Gerçekte insan ne melektir ne de şeytan; sadece iyi ve kötü tarafları bulunan ve bunlar arasında şu veya bu seviyede denge kurmaya çalışan varlıktır. Peygamberler, veliler, aziz dediğimiz insanlar benliklerini çok sıkı bir disiplin altına sokmuş kimselerdir. Bunlarda üstben'in temsil ettiği değerler bütün hayata hâkim olur. Suç işlemeyi günlük hayatın bir parçası haline getirmiş insanlarda ise, insan tabiatının canavar tarafı ağır basmaktadır.

Neticede insanın canlı organizma olarak hiçbir ahlâkî özelliğe sahip bulunmadığı, ahlâkın ona cemiyet tarafından empoze edildiği kabul edilmektedir. Ahlâk kâideleri toplumun bizden beklediği davranış prensiplerinden ibarettir. Fakat insanın bu kâideleri olduğu gibi almadığını, kendi düşünce süzgecinden geçirdiğini de unutmamalıyız.²¹⁶

B. GAZZÂLÎ VE AHLÂKÎ GELİŞME

Gazzâlî nassa dayanan gelenekçi ahlâk ile felsefî ve tasavvufî ahlâkı, kendisine kadar az çok birbirinden kopuk olan bu üç ahlâk anlayışını birbirine yaklaştıran, hatta birleştiren bir ahlâkçıdır ve pek çok araştırmacıya göre bu konudaki teşebbüsler içinde en başarılı olanı Gazzâlî'ninkidir.²¹⁷

Gazzâlî'nin ahlâkta temel kaynağı Kur'ân ve sünnettir. Bilhassa İhyâ'nın her bölümünde önce konu ile ilgili âyet ve hadisler verilir; daha sonra da Ehl-i sünnet akîdesine bağlı mutasavvıflardan ve yerine göre diğer İslâm bilginlerinden nakiller yapılır. Gazzâlî ayrıca tasavvuf ahlâkına da "nur üstüne nur" dediği din ve akıl ilkeleri ölçüsünde büyük değer verir. Ahlâkta aslanan, şeriatın öğretilerini sadece şeklen icra etmek değil, en yüksek ahlâkî ideal olan "ma'rifetullah"a ulaşmaktır ki, o da ancak arınmış kalplerde yer bulur.²¹⁸

Dînî ve ahlâkî yükümlülüğün önemine kesinkes inanan düşünürümüz, aklın yükümlü kılma ve değerleri tespit etme yetkisinin bulunup bulunmadığı konusunda Mutezile ile Ehl-i Sünnet arasında süregelen tartışmada Ehl-i Sünnet'in görüşünü savunmuştur. Onun konu ile ilgili eserleri dikkatle incelenecek olursa aklın yükümlülük kaynağı olamayacağı görüşünü şu iki sebebe bağladığı anlaşılır:

a) **Değerleri mutlaklaştırma zorunluluğu:** Eğer ahlâkî değerler insanüstü bir otoriteye bağlanmazsa mutlak olma niteliğini kaybederler. Zira genellikle egoist tabiata sahip olan insanlar, kendilerinin ve başkalarının eylemlerini öncelikle kendi yararları açısından değerlendirirler. Bu durumda yararlar izafî ve sübjektif olduğundan değerler de izâfîleşir.

b) **Otorite zorunluluğu:** Yükümlülüklerin arkasında insan-üstü bir otoritenin (malik) kabul edilmemesi durumunda bir otorite boşluğu ve hüküm anarşisinin doğması kaçınılmazdır. Gazzâlî'ye göre eğer hüküm yetkisi aşkın bir otoritede görülmezse ilke olarak "insanların biri ötekenden daha üstün olmadığından, her insan bir başkasına, onun da kendisine tevcih edebileceği görevler yüklemeye kalkar." Şu halde "hükümü geçerli kılma yetkisi, halk ve emir kendisine ait olan

²¹⁶ Güngör, Erol, a.g.e., sh. 28,

²¹⁷ Çağrıci, Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay, İst. 1989, sh. 137,

²¹⁸ Çağrıci, Mustafa, a.g.e., sh. 138,

Allah'a özgüdür." Peygamber, devlet (sultan), ebeveyn gibi öteki otoriteler de görev yüklerlerse de bunlara, daha üst otorite olan Allah buyurduğu için itaat edilir.

Görüldüğü gibi düşünürümüz aklın ahlâkî yükümlülüklerin kaynağı olabileceği görüşüne katılmamıştır. Çünkü ona göre ahlâkî formel buyruklara dayanır. "Buyruk (hitap) bulunmazsa görevin (vacip) ne anlamı kalır?" Gazzâlî, şüphesiz aklın bir görev ve yükümlülük bilincine sahip olmakla birlikte bu bilince kendiliğinden değil, dışarıdan yani vahiy yoluyla uyarılarak vardığı görüşündedir. Şu halde "biri, görevi tanıma melekesi olan akla 'görev yükleyici (mucib)' derse bunu mecazen söylemiş olur. Fakat mecaz olmayan gerçek şu ki, Allah vazife koyucu, yani fiilin yapılmasını terk edilmesine tercih eden, peygamber haberci, akıl ise tanıma melekesidir."²¹⁹

Gazzâlî ilke olarak dinin yanında akla da gereken önemin verilmesi düşüncesindedir. Çünkü "her şeyden önce şunu biliyoruz ki din(şer'), beşeriyetin efendisinin tebliğine dayanır. Aklî burhan ise onun, haber verdiği konularda doğruluğunu kanıtlar. Şu halde yalnız akla uyan ve onunla yetinen, ya da aksine, dinin ışığıyla aydınlanmak isterken aklın basiretine ilgi göstermeyen kişi doğruya nasıl ulaşabilir? Gerçek şu ki, din ve akıl, ikisi birden nur üstüne nurdur." Zira insanın bir yığın duygusal istek ve tutkular karşısında ahlâkî görevlerini bularak bunlara yönelmesi (kasd) ve yerine getirmesi (imtisal) aklın irşadına bağlıdır ve genel olarak mecnunlarla mümeyyiz olmayan çocukların yükümlü tutulmamalarının sebebi de böyle bir irşaddan yoksun olmalarıdır.

Tabiatta fizik bakımından insandan daha güçlü, daha iri-yarı, daha cesur, gerek iştah, gerekse cinsî bakımdan daha baskın canlılar vardır. Fakat insanın mahiyet farkı, onun akıllı ve bilen bir ruh varlığı olmasındandır. İnsanın bu cephesi, ona hayatın zevklerinden vazgeçme ve arzularını baskı altına alma imkânı sağlar. Böylece Gazzâlî, bütün arzu ve ihtiraslarının akıntısına kapılmış hayvana mukabil insanı, biyolojik isteklere "hayır" diyebilen bir fitrata sahip olarak kabul eder.²²⁰

Gazzâlî'nin düşüncesinde, fitratı itibariyle ne sırf iyi, ne de sırf kötü olan, fakat iyiliği ve kötülüğü kuvve halinde kendisinde bulunduran insanın hayır veya şer yoluna girmesi, kendi çaba ve tercihinin bağlanmıştır ki, işte ahlâkî hayat da bu çaba ve tercihten doğar.²²¹

İmam Gazzâlî'ye göre âlemde her şey, karşıt çiftler halinde yaratılmıştır. Hayır ve şer, karşıt ahlâkî kavramlar olduğu gibi, melek ve şeytan da, hayır ve şerre iten motiflerin (hâtırların) sebepleri, prensipleridirler. İnsan kalbi, aslında, meleğin ve şeytanın tesirlerini kabule, eşit derecede müsaittir. Eğer insan, gazab, şehvet, hırs, tama' gibi hevâ'dan doğan duygularına uygun davranışlarda bulunursa, kendisini şeytanın hâkimiyetine terk etmiş olur. Zira şeytan, ancak bu duygular vasıtası ile tasarrufta bulunabilir. Buna mukabil, bu tür duygulara karşı koyma cehdi (mücadele) gösteren insanın kalbi, meleklerin karar yeri olur.²²²

Gazzâlî, insanın hayvanla melek arasında orta bir mertebede yaratılmış olduğu düşüncesindedir. Hatta insan, beslenmesi ve üremesi bakımından bitkiyi, his ve hareket etmesi bakımından hayvanı andırır. Fakat insanın asıl hususiyeti ve yaratılış sebebi olan akıllı ve hakikatleri idrak gücüdür. Bu kabiliyetlerini bilgi ve amel için kullanan insan, meleklerle yarasır bir ruhî ve ahlâkî yüceliğe ulaşır. Buna mukabil gayretini bedeni lezzetlere yöneltene ve hayvanlar gibi yiyip içmenin ötesinde bir

²¹⁹ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 150-151,

²²⁰ Çağrı, Mustafa, Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı, Ensar Neşriyat, İst. 1982, sh. 74,

²²¹ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 73,

²²² Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 100,

endişesi olmayan insan da hayvanlar seviyesine düşer; kendisinde sadece hayvanî kabiliyetler ve rezîletler gelişir. Hatta insanda bu kötü vasıflara zekânın birleşmesi onu şeytanlaştırır.²²³

Gazzâlî’de tıbbın beden sağlığı ilmi olduğu gibi, ahlâk ilmi de, en geniş ifâdesiyle bir ruh sağlığı ilmidir. Buna göre insan için, nasıl ki beden sağlığını korumak bir görev ise, ruh sağlığını korumak da aynı şekilde, hatta daha da önemli bir görevdir. Çünkü bedenî rahatsızlık nihayet ölümle son bulur. Halbuki ruhun (kalbin) hastalığı ölüm ötesinde de devam eder.²²⁴

Gazzâlî’ye göre bir “emr-i rabbânî” olan ruh, Allah’tan gelmiştir ve yine O’na dönecektir. Beden ise bu yolculukta ruhun taşıyıcısı, binitidir. Bu yüzden yalnız ruh hayatına meyledip bedeni ve onun ihtiyaçlarını ihmal etmek doğru değildir.²²⁵

“Allah Teâlâ ruhu (nefsi), insanoğlunu imtihan etmek için yaratmıştır. Fakat, eğer ruh, madde (beden)den mücerred olarak yaratılmış olsaydı, nefisten isyan sâdir olmazdı. “Görelim, nasıl amel edeceksiniz.”²²⁶ Âyetinden de anlaşılacağı üzere, Allah nefsi maddede tecelli ettirmiştir. Nitekim melekler, maddede var olanın isyan edebileceğini bildikleri için, “Dünyada, orayı fesada verecek ve kan akıtacak (birini) mi yaratmak istiyorsun?”²²⁷ sorusuyla hayretlerini belirtmişlerdir.²²⁸

Görüldüğü gibi Gazzâlî ahlâkî hayatı, insanın ruh-beden kompleksinde bir ahenk ve disiplinin kurulmasında görüyor. Şüphesiz bu disiplinin gerçekleşmesi, bedenî varlığımızın işleyişini ve bu varlığın ihtiyaçlarının teminini aklın kontrolüne vermekle mümkündür.²²⁹

Gazâlî’nin ahlâkî hayatı, aklın duygular üzerinde hakimiyet kurduğu bir hayattır. İnsan, duygusal bir varlık olarak hususiyet arz etmez. Zira bu bakımdan hayvanlarla ortak yaratılıştadır. Ancak insan, duygularını kontrol edecek yeteneğe sahiptir ve bu yetenek akıldır. Ne var ki, bu üstün yetenek yaratılış gayesine uygun olarak kullanılmalıdır. Yoksa sırf akıllı olması, insanın diğer canlılara göre değerini yüceltmek şöyle dursun, şayet bu imkanı gerektiğince değerlendirmese onlardan daha aşağı seviyeye düşürür. Çünkü hayvanlar böyle bir imkana sahip olamazken insan, ondan yararlanmak istemiştir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de bu durumdaki insanlar, hayvanlardan daha düşük seviyede²³⁰ olarak nitelenmiştir.²³¹

Gazzâlî, akıldan ayrı olarak irâdenin de varlığını benimsemiş ve akılı, faaliyetlerimizin kalitesi hakkında bilgi ve hüküm vasıtası, irâdeyi de, aklın verdiği bu hüküm yönünde aksiyon âmili kabul ederek ahlâkî faaliyetin, böylece, akıl-irâde uyuşması ile gerçekleşeceğini tesbit etmiştir. Böylece insana özgü hareketler, aklın hükümlerine uygun olarak gerçekleşen davranışlardır ki bu davranışlara ancak, irâde gücünün (amelî aklın) bilgi gücü (nazarî akıl) emrinde olması ile sağlanan bir uyum ile ulaşılır. Ancak böyle bir ahengin, yani akıl-irâde uyuşmasının temini sonunda gerçek anlamda insanî olan hareketler, başka bir deyişle sırf insana has olan ahlâkî hayat gerçekleşir.²³²

²²³ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 73,

²²⁴ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 74,

²²⁵ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 80,

²²⁶ Yunus; 10/14,

²²⁷ el-Bakara; 2/30,

²²⁸ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 79,

²²⁹ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 81,

²³⁰ el-A’râf: 7/179,

²³¹ Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 84,

²³² Çağrı, Mustafa, a.g.e., sh. 99,

Ahlâkî yetkinliğe ulaşmak için sıkı bir irade eğitimine ihtiyaç vardır ve diğer mutasavvıflar gibi Gazzâlî'ye göre de bu eğitimin adı “riyâzet ve mücâhede”dir. Gazzâlî riyâzet ve mücâhedenin yöntemini şöyle açıklıyor: “Riyâzet ve mücâhede ile, kazanılmak istenen ahlâkî yatkınlığın (hulk) gerektirdiği davranışlara nefsi zorlamayı kastediyorum. Mesela bir kimse cömertlik erdemini kazanmak istiyorsa, bunun metodu, mal harcamak demek olan bu erdeme nefsi zorlamaktır. Bu kimsenin, kendi kendisi ile savaşarak nefesine bu baskıyı sürdürmesi sonunda cömertlik bir tabiat halini alacaktır.”²³³

Gazzâlî'nin düşüncesinde şehvet, gazap, hırs, tama' gibi beşeri istek ve tutkular, irâdeyi zayıflatan, fitratında bulunan akla rağmen insanı kötülüğe iten âmillerdir. Bu âmillerin baskısından kurtulmanın yolu ise riyâzet ve mücâhede, yani insanın kendi kendisini eğitmesi, ahlâk yolunda çaba göstermesidir. Sözü ettiğimiz olumsuz âmillere teslim olmak yerine bu duygulara hâkim olmak için gösterilen çaba, iradeyi güçlendirir. İşte ahlâkî hürriyet bu güçten doğar ve insanın asıl hürlüğü buradadır. Gazzâlî, aklın karşısına koyduğu beşeri istek ve tutkuların tümüne birden hevâ adını veriyor ve insanların hevâyâ karşı koymak ve gerçek hürriyete ulaşmak bakımından üç mertebede olduklarını ifade ediyor.

a) Hevânın insanı yenmesi hali, en aşağı mertebeyi teşkil eder. Gazzâlî'ye göre insanların çoğu bu mertebededirler. İşte Allah'ın “Hevâsını ilah edineni gördün mü?”²³⁴âyet-i kerîmesinde kasdettiği, bu durumdaki kimselerdir. Zira “ilah” sözünde ma'bud olmak anlamı vardır. Ma'bud ise, “buyruklarına uyulan” demektir. Bu durumda, bütün tavırlarıyla bedenî garazlarının peşine takılan kimse, hevâsını ilah edinmiş demektir.

b) İkinci mertebedeki insanların akıl ve irâdeleri ile hevâları arasında sürekli bir mücâdele vardır ki, bu durumda hâkimiyet, kâh insanın, onun akıl ve iradesinin lehine kâh aleyhine sürer. Gazzâlî'ye göre, peygamber ve velîler dışındaki üstün insanlar bu mertebededirler.

c) Son mertebe, insanın hevâsına galebe çalması, kesinlikle karşı koymayacak şekilde onu baskı altına almasıdır ki, üstün iktidar, tam hürriyet ve kölelikten kurtuluş budur.²³⁵

Şu halde Gazzâlî, ahlâkî hayatı, beşeri duygularımızla akıl ve irademiz arasında savaşta görüyor. Esasen ona göre bir anlamda amel, insana yaraşmayandan kurtulmak için verilen mücâdeledir.²³⁶

Böylece, bir bakıma ahlâkî hayat, insanın kendi nefesine karşı bir mücadeleden ibarettir ve Gazzâlî'ye göre, güzel ahlâka va'dedilen sevaba ulaşmak için bu mücâdelenin belli bir zaman içinde olup bitmesi yetmez. Aksine, iyiliğe duyulan sevgi ve kötülüğe duyulan nefret sürekli olmalıdır. Fazîlet, statik değildir. Hayat uzadıkça, fazîlet de daha çok gelişir ve mükemmelleşir. Şu halde hayat, daha geniş ve daha mükemmel fazîlete ulaşmanın mücâdele alanıdır.²³⁷

Netice itibariyle, Gazzâlî'nin düşüncesine göre ahlâk güzelliğine ulaşmak için güçlü bir iradeye ihtiyaç vardır. Ancak aşağı arzu ve ihtiraslarına karşı, riyâzet ve

²³³ Çağrıci, Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, sh. 145,

²³⁴ el-Furkân, 25/43; Câsiye 45/23,

²³⁵ Çağrıci, Mustafa, a.g.e., sh. 146-147,

²³⁶ Çağrıci, Mustafa, a.g.e., sh. 145,

²³⁷ Çağrıci, Mustafa, Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı, sh. 102,

mücadele ile güçlendirilmiş bir irade sayesinde ki insan, şeytanın ve her türlü aşağı arzuların etkisinden kurtularak üstün ahlâkî hayata ulaşabilir.²³⁸

Fert, ahlâkını düzeltme ve bozulmasını önleme görevini fazîletleri kazanma ve rezîletlerden kurtulma çabası (amel) ile yerine getirir. Gazzâlî eserlerinde fazîletler olarak; Hikmet, şecaat, iffet, adâlet, sabır, az yemek, cömertlik ve diğergamlık, tevazu', dürüstlük; Rezîletler olarak ise, öfke, hased, kibir riyâ, mevki ihtirası, mal hırsı, cimrilik ve sözlü rezîletler başlıkları altında genişçe anlatmış ve bunlardan arınmanın yöntemlerini açıklamıştır.²³⁹

C. KOHLBERG VE AHLÂKÎ GELİŞİM EVRELERİ

Kohlberg'in ahlâkî yargı gelişim teorisi, Piaget'in çalışmalarından kaynaklanmış ve onun görüşlerini geliştirmiştir. Kohlberg yaptığı araştırmalarda ahlâkî davranışı incelemiş ve ahlâkî yargının gelişimine ilişkin olarak çocukluk, ergenlik ve yetişkinliği de içine alan üç düzeyde, altı ahlâkî yargı gelişim evresi belirlemiştir.²⁴⁰

Kohlberg de Piaget gibi ahlâkî gelişim düzeylerini belirlerken, ahlâkî değerlendirmeler yapılması gereken öykülerden yararlanmış. Değişik yaş grupları ve sosyo-ekonomik düzeylerdeki bireylere öyküler verildikten sonra, öyküde anlatılan duruma ilişkin bir karar vermeleri istenmiştir. Kararın doğru ya da yanlış olması üzerinde durulmamaktadır. Önemli olan, bireyin öyküde anlatılan soruna çözüm bulurken kullandığı dayanak noktaları ve yaptığı değerlendirmedir.²⁴¹

Kohlberg'in kişinin içinde bulunduğu düzeyi saptamak için, bir soruna karşılaşıldığında bulunan çözüm ile değil, çözüme varırken gözlenen akıl yürütme süreci ile ilgilenildiği görülmektedir. Örneğin bir öğrencinin kopya çekmesinden çok, kopya çekmesine ilişkin gösterdiği neden, ya da bir çocuğun yalan söylemeyi neden kötü bir davranış olarak kabul ettiği, onun hangi ahlâk gelişimi döneminde bulunduğunu göstermektedir.²⁴²

Kohlberg'in ahlâkî yargının kültürel ve etik evrenselliğine olan ilgisi, onu bütün bireylerin kendi özel amaçlarının farklılığına rağmen birleşebilecekleri, asgari müşterek değer arayışına götürmüştür. Ahlâkın evrensel bir karakteri olduğu tezini, en iyi kanıtlayabilecek olan, ahlâkın adalet odaklı olarak tanımlanmasıdır. Ahlâkın adalet boyutuna yapılan vurgunun en önemli nedeni, adaletin ahlâkî yargının yapısal açıdan en güçlü ve belirgin özelliği olmasındandır. Eğer ahlâkî yargının gelişiminin adalet yerine kişilerarası ilişkilerde söz konusu olan bağlılık, sadakat, dürüstlük gibi değerlere ve erdemlere, normlara bağlı olduğu düşünülse idi, o zaman genel bir adalet faktörü değil, belirli normların gelişimini açıklayan faktörler bulunurdu.²⁴³

Kohlberg'e göre ahlâk, hak-haksızlık, doğru-yanlış, iyi-kötü konularında bilinçli yargılama ve karar vermeyi ve bu karar doğrultusunda davranışta bulunmayı kapsayan bilişsel bir yetenek olan ahlâk, bireyin kendisinin belirlediği ve aynı zamanda evrensel ilkelerle örtüşebilecek düzeydeki ilkelere göre yargıda bulunması, kararlar alması ve bu doğrultuda da davranabilmesi yeteneğidir. Zihnin bir fonksiyonu

²³⁸ Çağrıncı, Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, sh. 146,

²³⁹ Çağrıncı, Mustafa, Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı, sh. 177-210,

²⁴⁰ Kaya, Mevlüt, "Kişilik Özelliklerinin Ahlâkî Yargı Üzerindeki Etkisi", Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İst. 1997, sayı.4, sh. 189,

²⁴¹ Ertürk, Selahattin, , sh. 107,

²⁴² Ertürk, Selahattin, a.g.e., sh. 108,

²⁴³ Çiftçi, Nermin, "Kohlberg'in Bilişsel Ahlâk Gelişimi Teorisi: Ahlâk ve Demokrasi Eğitimi" Değerler Eğitimi Dergisi, Ensar Neşriyat. İst. 2003, cilt. 1, sayı. 1, sh. 59,

olarak ahlâk ve ahlâkî yargılama yeteneği birbirini izleyen hiyerarşik basamaklardan geçerek evrensel adalet prensipleriyle uyumlu biçime ulaşarak tamamlanır. Basamaklar silsilesinin sırası değişmez ve kültürlerüstüdür. Bireyin gelişim sürecinde sırasıyla geçtiği basamakların her biri farklı felsefî yaklaşımlarla örtüşmektedir. Toplumsal koşullar, yargı yeteneğinin gelişmesini hızlandırabilir, yavaşlatabilir ya da durdurabilir ancak, gelişim sırasını değiştiremez.²⁴⁴

Kohlberg ahlâk gelişimini, değişik yaş grupları ve sosyo – ekonomik düzeylerdeki bireylerin yaptıkları değerlendirmelere bağlı olarak, üç düzey içinde yer alan altı dönemlik bir süreç içinde ele almıştır:

1. Gelenek Öncesi Düzey

Ahlâkî olay ve durumların, cezâ ve ödül gibi fiziksel sonuçlarına göre değerlendirildiği ahlâkî gelişim basamağıdır. Dokuz yaşından küçük çocukların çoğu gelenek öncesi düzeydedir. Düşünceleri işlem öncesi ve somut işlem evresinde olan okul öncesi ve ilkökul öğrencilerinin ahlâkî yargıları, genellikle gelenek öncesi düzeyde bulunur. Bu düzeydeki ahlâkî yargının temeli, dış kontrol; yargının nedeni cezâ tehdidi ya da ödül almaktır. Ahlâkî yargılar dış otoritenin görüşlerine dayanır.

Gelenek öncesi düzey iki alt evrede incelenir:

a) İtaat ve Cezâ Eğilimi (Bağımlı Ahlâk)

Dışa bağlı ve “Ben-merkezci bakış açısı”nın hakim olduğu dört-beş yaş çocuklarının temel ahlâk özelliğinin görüldüğü bu evrede birey, başkalarının duygu ve isteklerinin farkına varamaz ve fiziksel sonuçlara bağlı bir bakış açısıyla olayları değerlendirir.²⁴⁵ Sonuçtaki cezâdan ve maddî zarardan kurtulmak için kurallara riâyet edilir. Davranışın sonuçları, o davranışın iyi ya da kötü olduğunu belirler. Cezâlandırılan davranış kötü, ödüllendirilen davranış iyidir. Davranışlar niyete göre değil, maddî sonuçlarına göre değerlendirilir.

b) Saf Çıkarıcı Eğilim (Bireysellik ve Karşılıklık)

Bu evrede birey birinci düzeyden farklı olarak başkalarının duygu ve isteklerinin farkına varır, fakat bu isteklerin çıkarına uygun olması gerekmektedir.²⁴⁶ Bireysellik ve çıkara dayalı alış-veriş ön plandadır. “Sen bana iyilik et, ben sana iyilik edeyim. Senin için bir şey yaparsam, karşılığında bir şey beklerim” düşüncesi ağırlık taşır. Vermek için almak esastır ve her şey karşılıklıdır.²⁴⁷

2. Geleneksel Düzey

Zihinsel somut işlem düşüncesini başarabilen çocuklar, geleneksel düzeyde ahlâkî yargıda bulunurlar. Bu düzey, toplumun ahlâk kurallarının ve değerlerinin olduğu gibi kabul edildiği ve benimsendiği ahlâkî gelişim düzeyidir. Yalnız toplumsal düzene uymak yeterli değil, bu düzeni desteklemek, savunmak, yaşatmak, korumak ve sürdürmek de önemlidir.

Geleneksel düzey iki alt evrede incelenir:

²⁴⁴ Çiftçi, Nermin, a.g.m., sh. 51,

²⁴⁵ Ertürk, Selahattin, a.g.e., sh. 113,

²⁴⁶ Ertürk, Selahattin, a.g.e., sh. 113,

²⁴⁷ Kaya, Mevlüt, a.g.m., sh. 189,

a) İyi Çocuk Eğilimi

Bu evrede birey içinde bulunduğu gruptaki kişilerin duyguları ve isteklerinin farkına vararak, içinde bulunduğu gruba uygun bir bakış açısıyla olayları irdeler.²⁴⁸ Bu evrede karşılıklı kişilerarası beklentiler, bağlılık ve kişilerarası uyum esastır. 10-15 yaş çocuklarında ahlâkî yasalar, insanları hoşnut etme, eleştiri almama, başkalarına zarar vermeme temeline dayanır. Çocuklar bu evrede ideal kabul edilen kurallara uymaya çalışırlar. Yetişkinlerin ve arkadaşlarının onay ve kabûlünü kazanmak isterler. Kurallara başkalarının onaylaması veya onaylamamasından kaçınmak için uyulur. İyi davranış, başkalarını memnun eden, onlara yardımcı olan ya da onlar tarafından takdir edilen davranıştır. Bu evrede davranış ilk kez niyete göre değerlendirilmeye başlanmıştır. İyi niyetli olmak önem kazanır.

b) Yasa ve Düzen Eğilimi

Bu evrede birey, içinde bulunduğu grubun beklentileri ile toplumun beklentilerini ayırt eder ve sisteme uygun toplumsal bir bakış açısı geliştirir.²⁴⁹ Ahlâkî yargılar, kanunlara ve toplumun kurallarına uyma temeline dayanır. Temel amaç otoriteye uymak ve kurulu düzeni koruyup sürdürmektir. Yasalar toplumun iyiliği için vardır. İnsanların barış içinde yaşamalarına yardımcı olurlar. Bu nedenle toplumun yasa ve kuralları saygı görmeli ve bunlara uyulmalıdır. Herkes görevini yapmalı ve toplumsal düzeni korumayı kabul etmelidir. Toplumda yetişkinlerin büyük bir bölümünün içinde bulunduğu ve genellikle 15-18 yaşlarındaki ergenlerin bulunduğu bu evre, kişisel ahlâkî tercihten çok, toplumsal düzenin korunduğu bir evredir.²⁵⁰

3. Gelenek Ötesi Düzey

Toplumun ahlâk kuralları ve değer yargıları kabul edilmekle beraber, gerektiğinde bunların değişebilirliğinin ve düzeltilebilirliğinin değerlendirilebildiği ahlâkî gelişim düzeyidir. Bu düzeyde kişinin davranışlarını kendi vicdânı kontrol etmeye başlar. Daha çok 20 yaşından sonra ulaşılabilen bu düzeyde, toplumda çok az sayıda kişi bulunur.

Bu düzeyde de iki evre vardır:

a) Sosyal Anlaşmalara ve Yasaklara Uyma Eğilimi

Bu evrede yasa ve kuralların görelî olabileceğinin farkına varılır. Bu görelî kurallara, sosyal anlaşma olduğu için uyulur. Fakat yaşam ve özgürlük gibi görelî olmayan bazı değer ve haklar, her toplumda, çoğunluk görüşü ne olursa olsun, geçerli olmalıdır. En büyük iyi, en fazla kişi için iyi olandır.

Bu evredeki ahlâkî yargılar, insan haklarına ve bütün toplum tarafından üzerinde anlaşmaya varılmış olan normlara dayanarak verilir. Yasalar, uyulmak üzere değil, kişilerin haklarını korumak ve toplum düzenini sağlamak için vardır. Yasalar kabul edilmekle beraber, topluma daha fazla yarar sağlayabilmek için yasalar değişebilir.

b) Evrensel Ahlâk İlkeleri Eğilimi

Bu evrede kişinin ahlâkî yargısını, temel evrensel ahlâk ilkeleri belirler. Bu ahlâk ilkeleri adâlet, insana saygı, tüm insanların eşitliği gibi soyut ilkelere dir. Evrensel

²⁴⁸ Ertürk, Selahattin, a.g.e., sh. 113,

²⁴⁹ Ertürk, Selahattin, a.g.e., sh. 113,

²⁵⁰ Kaya, Mevlüt, a.g.m., sh. 190,

ahlâk ilkeleri ile yasalar arasında çoğu kez bir çelişki olmadığı için, ahlâk ilkelerine uyan kişi yasaya da uygun davranmış olur. Ancak, yasa ve ahlâk ilkeleri arasında bir çelişki olduğunda, bu evredeki kişinin ahlâk ilkelerine uyması beklenir.

Kohlberg'in ahlâkî yargı gelişim evreleri, hiyerarşik sıra izlemektedir. Evrelerin her biri bir önceki evrelerin özelliklerini içerir. Evrelerden herhangi birini atlayarak daha üst evrelere ulaşmak mümkün değildir.²⁵¹

Erol Güngör ise, Kohlberg'in ahlâk gelişimini üç ahlâki düşünce ve 6 gelişme merhalesi olarak yaş sınırı koymaksızın daha farklı bir yaklaşımla şu şekilde yorumlamıştır:

“Ahlâk Öncesi Çağ” düzeyinin birinci merhalesi “Maddi Kuvvet Safhası”nde; üstün kuvvet ve itibara kayıtsız şartsız boyun eğilir, kötü denilen hareketlerden kaçılır, iyilik ve kötülüğü davranışının sonundaki müeyyide tayin eder. İkinci merhale “İkel Hazcılık Safhası” de ise; doğru hareket insanın kendi ihtiyaçlarını ve bazen da başkalarının ihtiyaçlarını tatmin eden harekettir.²⁵²

“Kurulu-düzen Ahlâkı” düzeyinin üçüncü merhalesi “İyi Çocuk-İyi Kız Ahlâkı Safhası” nde, başkalarını memnun etmek ve onların tasvibini kazanmak ön plânda gelir. Dördüncü merhale “Kanûn ve Nizâm Safhası” sinde, vazifesini yapmak, otoriteye saygı göstermek ve mevcut sosyal düzeni korumaktır. Faziletin mükâfatlandırılacağına inanılır.

“Alışlagelmişin Üstünde Bir Ahlâk Anlayışı” düzeyinin beşinci merhalesi “Sosyal Sözleşme” nde meşrûluk ve faydacılık önem kazanır, temel hak ve hürriyetler şuuruna varılmıştır. Doğru hareket ferdi haklara göre tarif edilir ve bu haklar bütün toplumun üzerinde ittifak ettiği şeylerdir. Altıncı merhale “Evrensel Ahlâk Safhası” de artık doğru hareket mantikî tutarlılık, evrensellik ifade eden prensiplerdir. Adalet, insan haklarının karşılıklı ve eşitlik ilkesine dayanır, insanlara saygı gibi unsurlar bu prensiplerin temelini oluşturur.²⁵³

Farklı ahlâkî düzey ve basamaktaki insanlar, ahlâkî çatışma durumlarında hangi davranış biçiminin doğru davranış biçimi olduğu ve neden doğru olduğu konusunda farklı bakış açlarına sahiptirler. Gelenek öncesi düzeyde ahlâkî gerekçelendirmelerin merkezinde pragmatik değerlendirmeler, ihtiyaç ve çıkarların tatmini, kişiye yönelik somut zararlardan kaçınma ya da kurallara ve otorite kişilerine karşı itaat yer almaktadır. Basamak 1'deki zayıf ahlâkî gerçeklikte, bir eylemin iyi ya da kötü olup olmadığı sözde açık olduğunu ve onun haklılaştırılması için kurallara dayamak ve bir etiket altında ifade etmekten başka bir olguya ihtiyaç olmadığı anlayışı hüküm sürer. Basamak 2'de, eylemlerin ahlâkî doğruluğu genellikle göreceli biçimde yargılanır. İnsanın kendi çıkarını koruma peşinde olduğu ve ahlâkî sözleşmelerin evrensel ahlâk değerleri ve beklentilerden ziyade pratik muhakemelere dayandığı düşüncesi çıkış noktasıdır.²⁵⁴

Ahlâkî yargının geleneksel düzeyinde insan, genel normlar gibi, iyi bir insan olmanın ne demek olduğunu, ahlâkî ya da dînî yasaların ve kurumsal hakların ve ödevlerin öngördüğünü, kendisi nasıl tasavvur ediyorsa ona göre yaşamayı dener.

Gelenek sonrası ya da prensipler düzeyindeki insan, özgürlüğe, eşitliğe, birlikteliğe, bireyin esenliğine ve birey onuruna saygıya yönelik soyut ahlâkî prensipleri geliştirir. Prensipler spesifik ahlâkî kurallardan bir çok açıdan ayrılırlar.

²⁵¹ Kaya, Mevlüt, a.g.m., sh. 190,

²⁵² Güngör, Erol, a.g.e., sh. 53,

²⁵³ Güngör, Erol, a.g.e., sh. 54,

²⁵⁴ Çiftçi, Nermin, a.g.m., sh. 65,

Prensip, somut formüle edilmiş kuralların üstünde yer alan geniş kapsamlı ahlâkî muhakemeleri/mülâhazaları içerirler. Birçok ahlâkî kural çalmamalıdır, öldürmemelisin, yalan söylememelisin, dolandırmamalıdır gibi negatif formülasyona sahipken prensipler, genellikle yaşam, özgürlük, insan onuru gibi pozitif değerler içerirler. Prensipler spesifik ahlâkî kuralları ya da rol anlayışlarını kapsarlar ve onlara daha derin ahlâkî bir anlam verirler.²⁵⁵

D. GAZZÂLÎ İLE KOHLBERG'İN AHLÂK ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Gazzâlî'nin ahlâkî anlayışının temeli Kur'ân ve sünnete dayanmaktadır. O eserlerinde öncelikle konu ile ilgili âyet ve hadisleri verir; daha sonra da Ehl-i sünnet akîdesine bağlı mutasavvıflardan ve yerine göre diğer İslâm bilginlerinden nakiller yapar. Yukarıda görüldüğü gibi Gazzâlî aklın ahlâkî yükümlülüklerin kaynağı olamayacağını delilleriyle anlatmış ve aklın bir görev ve yükümlülük bilincine sahip olmakla birlikte bu bilince kendiliğinden değil, dışarıdan yani vahiy yoluyla uyarılarak vardığını kabul görmüştür.

Kohlberg'e göre ise, ahlâk, hak-haksızlık, doğru-yanlış, iyi-kötü konularında bilinçli yargılama ve karar vermeyi ve bu karar doğrultusunda davranışta bulunmayı kapsayan bilişsel bir yetenektir. Yani ahlâk, bireyin kendisinin belirlediği ve aynı zamanda evrensel ilkelerle örtüşebilecek düzeydeki ilkelere göre yargıda bulunması, kararlar alması ve bu doğrultuda da davranabilmesi yeteneğidir.

Bu anlamda Gazzâlî ile Kohlberg arasında ilk bakışta bir dînî anlayış farkı görebilmekteyiz. Gazzâlî İslâmî gelenek anlayışını yansıtırken; Kohlberg'in Yahûdilik ve Hıristiyanlık dünya anlayışını yansıttığını görebilmekteyiz.

Gazzâlî ahlâkî hayatı, insanın ruh-beden kompleksinde bir ahenk ve disiplinin kurulmasında görmüştür. Ahlâkî yetkinliğe ulaşmak için sıkı bir irade eğitimi ihtiyacı vardır ve ahlâkî hayat, insanın kendi nefesine karşı bir mücadeleden ibarettir. Ancak güzel ahlâka ve va'dedilen sevaba ulaşmak için bu mücadelenin yani iyiliğe duyulan sevgi ile kötülüğe duyulan nefretin sürekli olması gerekmektedir. Gazzâlî'de ahlâkî gelişim sıkı bir irâde eğitimi ve kişisel bir mücadeleye bağlanırken; Kohlberg'de ahlâkî gelişim yaş düzeylerine göre ve toplumsal koşullara bağlanmıştır.

Gazzâlî, aklın karşısına koyduğu beşeri istek ve tutkuların tümüne birden hevâ adını vermiş ve insanların hevâyâ karşı koymak ve gerçek hürriyete ulaşmak bakımından üç mertebede olduklarını ifade etmiştir. Kohlberg'in üçlü tasnifi Gazzâlî'nin bu üçlü tasnifine benzemektedir. Kohlberg'de olduğu gibi Gazzâlî'de de gelişim sırası değişmemektedir ve neticede her iki tasnifte de en düşük ahlâkî seviyeden en yükseğine doğru bir hiyerarşik basamak takip edilmektedir.

Gazzâlî gözlemini nakil merkezli yaklaşımdan yola çıkarak yapmakta ve insanın en düşük ahlâkî seviyeden en yüksek ahlâkî seviyeye ulaşabilmesi için uyması gerekli faziletleri ve terk etmesi gerekli reziletleri metotlarıyla birlikte geniş bir şekilde izah etmektedir. Kohlberg ise; gözlemini insanları test ederek yapmakta ve elde ettiği neticelerden asgari ve müşterek bir evrensel ahlâk anlayışına ulaşmaya çalışmaktadır. Ancak Kohlberg gözlemlerinin neticesinde uygulanabilir herhangi bir pratik metot ortaya koymamaktadır. Sadece gözlemlerinin neticelerini anlatmaktadır.

²⁵⁵ Çiftçi, Nermin, a.g.m., sh. 66

E. SONUÇ

Ahlâkî değerlerin evrensel ve kültürlerüstü olabilmesi için insanüstü bir otoriteye bağlanması zorunludur. Eğer hüküm yetkisi aşkın bir otoritede görülmezse otorite boşluğu ve hüküm anarşisinin doğması kaçınılmazdır. Çünkü genellikle bencil bir tabiata sahip olan insanlar, kendilerinin ve başkalarının eylemlerini öncelikle kendi yararları açısından değerlendirirler.

Çocukluk devresi için ahlâkî yargının haz devresi olması, iyilik ve kötülüğün fiziki müeyyideye bağlılığı bu dönemde ahlâkî hürriyetten bahsetmemizi zorlaştırmaktadır.

Bu irâde eğitimde hiyerarşik basamak zorunluluğu olmasının yanında yaş sınırının herkes ve her kültür için evrensel olması düşünülemez. Kur'ân-ı Kerîm'de kişilerin ahlâkî gelişim düzeylerine baktığımız zaman bunu daha açık bir şekilde görebilmekteyiz:

”Bir kervan geldi ve sucularını (kuyuya) gönderdiler, o da (gidip) kovasını saldı, (Yusuf'u görünce) “Müjde! İşte bir oğlan!” dedi. Onu bir ticaret malı olarak sakladılar. Allah onların yaptıklarını çok iyi bilir. (Kâfile Mısır'a vardığında) onu değersiz bir pahaya, sayılı birkaç dirheme sattılar. Onlar zaten O'na değer vermemişlerdi.”²⁵⁶

Yusuf (as) Mısır'ın uzak bir ili olan Kenan'da hayvancılıkla geçimini sürdüren bir ailenin çocuğudur. Kardeşleri onu kuyuya attıktan sonra, O'nu kuyudan çıkaran insanlar, kültür bakımından ticaretle uğraşmaları açısından Yusuf (as)'ın çevresinden daha kültürlü olmaları ve yaşları da büyük olmasına rağmen Kohlberg'e göre gelenek öncesi düzeyde davranış göstermişler, kendi çıkarlarını ön plana çıkarmışlar ve kuvvetli olan kazanır düşüncesine sahip olmuşlardır. Gazzâlî'ye göre ise hevâsına yenilen ve en aşağı mertebede olan insan grubundadırlar.

”Evinde bulunduğu kadın, onun nefsinden murat almak istedi, kapıları iyice kapattı ve “Haydi gel!” dedi. O'da (Hâşâ), Allah'a sığınırım! Zîrâ kocanız benim velinimetimdir, bana güzel davrandı. Gerçek şu ki, zalimler iflah olmaz!” dedi.²⁵⁷

”İkisi de kapıya doğru koştu. Kadın onun gömleğini arkadan yırttı. Kapının yanında onun kocasına rastladılar. Kadın dedi ki: Senin ailene kötülük etmek isteyen cezası, zindana atılmaktan veya elem verici bir işkenceden başka ne olabilir!”²⁵⁸

Yusuf (as)'u satın alan aile Mısır'ın en üst düzey ailelerindendi. Kadın şerefli ve kültürlü bir kişi olmasına rağmen yine Kohlberg'e göre; gelenek öncesi düzeyde davranmış ve Gazzâlî'ye göre ise hevasını ilâh edinmiştir. Ama Yusuf (as) yaşının küçük olmasına ve kültür çevresinin düşük olmasına rağmen Kohlberg'e göre gelenek sonrası en üst düzeyde davranış göstermiş kendi özerk ahlâk ilkelerine göre davranmıştır. Gazzâlî'ye göre ise, hevasını kesinlikle karşı koymayacak şekilde baskı altına alan ve üstün iktidar ve tam hürriyetini kazanmış bir mertebede bulunmaktadır.

Netice olarak; kişinin en yüksek ahlâkî seviyeye ulaşabilmesi için yapması gereken; şehvet, gazap, hırs, tama' gibi, irâdeyi zayıflatan, fitratında bulunan akla rağmen insanı kötülüğe iten beşeri istek ve tutkuların baskısından riyâzet ve mücâhede ile, yani insanın kendi kendisini eğiterek ve ahlâk yolunda çaba göstererek kurtulmasıdır.

²⁵⁶ Yusuf, 12/19-20,

²⁵⁷ Yusuf, 12/23,

²⁵⁸ Yusuf, 12/25,